

UCSIA vzw, Gilke Gunst en Stijn Latré, red. 2022. *De Kerk in Vlaanderen*. Antwerpen/Kalmthout: Pelckmans Uitgevers, pp. 248.

De Kerk in Vlaanderen werd samengesteld onder redactie van Gilke Gunst en Stijn Latré. Het boek kan gezien worden als een vervolg op *De Kerk in Vlaanderen: Pastoraal-sociologische studie van het leven en de structuur der Kerk* (1962) door Jan Kerkhofs en Jean Van Houtte. Zoals Stijn Latré stelt in de inleiding waren reeds toen de secularisatie, achteruitgang in kerkgang en vermindering van de invloed van de Katholieke Kerk zichtbaar. Het huidige boek, zo stellen de auteurs, toont de transitie van de kerk in Vlaanderen sindsdien en biedt perspectieven voor vandaag en morgen. *De Kerk in Vlaanderen* is een verzameling van essays en getuigenissen over de Katholieke Kerk en bestaat uit twee delen: 1) de belangrijke maatschappelijke en culturele evoluties, en 2) hoe het kerkelijk leven en instituut hebben gereageerd op deze evoluties. Latré stipt aan dat het boek meer intern-kritisch dan extern-kritisch werd geschreven. Met andere woorden: met een zekere welwillendheid naar de kerk toe.

Gert Verschaegen en Koen Abts starten het eerste deel over de maatschappelijke en culturele evoluties. Zij bieden met hun bijdrage een stevige basis voor dit boek aan de hand van zowel historisch als actueel cijfermateriaal. Daarbij staan zij onder meer stil bij het kerkelijk lidmaatschap, kerkgang, doopsels, huwelijken, uitvaarten, wenselijkheid van rituelen, kerkbetrokkenheid en vertrouwen in de kerk. Deze cijfers tonen een overwegend dalende trend. Aan de hand van verder cijfermateriaal verduidelijken zij echter dat een daling in de kerkbetrokkenheid niet helemaal samengaat met de religiositeit en het geloof onder de Vlamingen. Bij vragen rond gebed, meditatie, geloof als kracht, geloof in God, zelfdefiniëring als gelovige en andere vormen van religiositeit is de daling minder uitgesproken en eenduidig. Zij besluiten dan ook dat we weliswaar niet meer kunnen spreken van een homogene kerkcultuur met een maatschappelijk zeer invloedrijke kerk als voorheen, maar dat er nog steeds een groot maatschappelijk verlangen aanwezig is naar antwoorden op geloofs- en zingevingsvragen.

Guido Vanheeswijck start zijn bijdrage met een beschrijving van de meest bekende definities van secularisering: religie die terugtreedt uit de publieke ruimte en de achteruitgang van persoonlijk geloof. De auteur gaat echter nog een stap verder door op zoek te gaan naar de verklaring voor de opkomst van de secularisering. Vanheeswijck gaat daarvoor 500 jaar terug naar de opkomst van het Protestantisme en de reactie van de Katholieke Kerk daarop. Volgens hem is er sprake van een 'excarnatie' of 'vervreemding van het lichaam' bij de katholieke gelovigen door een evolutie naar een meer afstandelijk godsbeeld en de disciplinerende gedrag, zoals het onderrichten van de catechismus en de zondagsplicht. Daardoor ontstond ook ongewild het exclusieve humanisme, dat los staat van het transcendente, als nieuwe levensbeschouwelijke optie. Vandaag, zo stelt Vanheeswijck, leven wij in een postrevolutionair klimaat: er is onverschilligheid ten

aanzien van de vroegere situatie, omdat de strijd reeds gestreden is. Daarbij krijgt het concrete leven voorrang op de transcendentie. In zekere zin zijn het nu de therapeuten die zich bezighouden met de breukmomenten in het menselijk leven. Alle elementen die gerelateerd zijn aan lijden worden dan bestempeld als een ziekte die behandeld moet worden, en dus gaat het besef verloren dat lijden deel uitmaakt van het menselijk bestaan.

Staf Hellemans stelt dat de kerk in Vlaanderen zich op een keerpunt bevindt. Zo verliest de kerk haar monopolie ten voordele van 'een pluraal en turbulent religieus veld'. Daarenboven wordt dit veld nog eens deels ontbonden door de opkomst van quasi-religie, zoals mindfulness, ervaringen als trance en tijdelijke time-out bij muziekfestivals of de diepe rust bij wellnesscentra. Er is verder sprake van een institutionele crisis. De kerk zelf transformeert op korte, middellange en heel lange termijn. De transformatie op korte termijn heeft te maken met maatschappelijke ontwikkelingen, die ook deel gaan uitmaken van de interne kerkorganisatie: pluralisering, globalisering, individualisering en democratisering. Op middellange termijn kan men spreken van een transformatie van een ultramontaans massakatholicisme naar een keuzekatholicisme. Op heel lange termijn ziet Hellemans een einde van het conventionele en sterk georganiseerde christendom. Vanuit deze discussie schuift de auteur drie belangrijke uitdagingen voor de kerk naar voren: de creatie van een nieuw aanbod, het interne pluralisme positief inzetten, en een herdefiniëring van de relatie tussen leken en priesters.

In zijn essay verduidelijkt Stijn van den Bossche aan de hand van enkele citaten dat de kerk en haar gelovigen de heimwee naar het cultuurchristendom, en dus ook het doen zoals we het altijd al deden, moeten durven loslaten. Geloven in onze huidige seculiere context is een gekozen perspectief, dat de gelovige ervaart als roeping. Van den Bossche omschrijft het als gelovigen die het geloof moeten geloven, aangezien het geen vanzelfsprekendheid meer is. Geloof aangaan doet men vandaag als relatie. Geloof aanreiken is verschoven van een gelovig opvoeden naar initiatie. Hun sacramentele evenknie zijn de kinderdoop en de volwassendoop. De auteur ziet de volgende overgangen: een gemeenschap van leerlingen, een catechese die initieert, sacramenten die de initiatie begeleiden en voltooiën en een kerkgemeenschap opgebouwd door doopsel en eucharistie. Tot slot zal het van belang zijn om met 'zoekers' te leren communiceren.

Emmanuel van Lierde vertrekt van de mondigere en autonomere wereld, waarin er een taboe heerst op transcendentie. De auteur staat ook stil bij de vraag of waarden overeind blijven wanneer de wortels waaruit een cultuur ontstond worden doorgesneden? Zo stelt hij: 'Humaniteit is nooit verworven en blijft precair.' Humaniteit is voor hem het 'meer doen dan wat moet'. De volle menselijkheid ziet Van Lierde in Jezus: het kind in de kribbe en de naakte man aan het kruis. We moeten, zo stelt hij, inzien dat er geen eenvoudige weg bestaat om mensen tot geloof te brengen. Daarbij moet de kerk in de eigen boezem durven kijken, namelijk of ze hier zelf niet toe heeft bijgedragen. Van Lierde ziet wel degelijk een meerwaarde van de kerk in de samenleving als 'profetische contrastgemeenschap' en als

ze tegendraads durft zijn. Dat betekent dat zij zich niet volledig afzet tegen de samenleving, maar ook niet zomaar in alles meegaat. De kerk heeft vandaag dus nog steeds veel te bieden, ondermeer in haar sociale leer. In de wereld van vandaag kan de kerk best een origineel product aanbieden: 'Christus en zijn Blijde Boodschap'. Om maatschappelijk relevant te zijn moet de kerk niet bescheiden zijn, maar wel nederig. In die zin pleit Van Lierde voor mondige christenen.

Erik Borgman kijkt als Nederlandse theoloog naar de Vlaamse kerk. Volgens Borgman stellen godsdienstsociologen zich te veel de vraag wat mensen niet meer geloven, en te weinig wat ze wel geloven. Borgman merkt op dat Vlamingen vooral verlies zien, hoewel de kerk nog aanzienlijk aandacht krijgt in vergelijking met de kerk in Nederland. De auteur merkt verder op dat mensen van een meerderheidskerk verwachten dat ze zich aanpast aan culturele en maatschappelijke veranderingen. De houding van de Vlaamse kerk toont daarin dat ze hoopt het centrale leergezag in Rome te kunnen overtuigen op basis van argumenten en dat ze zich positief verhoudt tot de samenleving, waarmee zij compromissen zoekt. Dit staat volgens Borgman in contrast met de neiging tot polariseren binnen de kerk in andere landen. Echter, op het actieve secularisme in Vlaanderen heeft de kerk geen antwoord. Dit doordat men geen ervaring heeft met een minderheidspositie of cultuurstrijd. De uitdaging zit er in 'Gods aanwezigheid opnieuw te leren zien in de stad'. Dat gaat verder dan reflecteren over geloof in een seculiere samenleving.

Het tweede deel behandelt hoe het kerkelijk leven en instituut hebben gereageerd op deze evoluties. Het bestaat dan ook veeleer uit thema's uit de praktijk. Dit deel start met een bijdrage van Marc Steen. Hij merkt op dat kerkopbouw vandaag veel breder is dan parochieopbouw en schetst daarbij enkele uitdagingen. Er is nog slechts een kleine, vergrijzende kerngroep aanwezig in de parochie. Geloofscommunicatie gebeurt niet langer spontaan van generatie op generatie. Men kiest ook vaker zelf de eigen parochie. Dit is nadelig voor een parochie die staat voor religieuze socialisatie. Vandaag gaat het namelijk vaak om diverse, zelfgekozen netwerken. Dit alles ging gepaard met noodzakelijke schaalvergroting van de parochies. Minstens even belangrijk is de revitalisering, ofwel het zoeken naar levendige lokale gemeenschappen. Ook is er groeiende verscheidenheid. Volgens Steen is er daardoor nood aan de kunst van het samenhouden van identiteit en openheid. De auteur argumenteert dat er tal van uitdagingen zijn voor de parochie van de toekomst. Een interessant aanbod is daarin van belang, maar kan pas succesvol zijn als er ook voldoende jongeren zich geroepen weten door het evangelie. Parochies missen in die zin een mobiliserend concept om verandering en vernieuwing teweeg te brengen. In lijn met Franciscus, ziet Steen een oplossing in het met vreugde getuigen van het evangelie in woord en daad.

Joris Geldhof start zijn bijdrage met een overzicht van de rol die de Liturgische Beweging gespeeld heeft bij de liturgische hervormingen van Vaticanum II. De situatie

vandaag omschrijft hij ‘als een onopgeloste spanning tussen lethargie en activisme’. De begrijpelijkheid van de liturgie werd volgens de auteur verengd tot taal en verbale communicatie. Verder werd de liturgie soms de speelbal in ideologische conflicten, hetgeen volgens de auteur ten nadele ging van de liturgie zelf. Geldhof schetst enkele problemen bij de hervormingen. Zo wordt de schoonheid van de liturgie beleefd door actieve deelname, maar werd tegelijk een negatieve houding aangenomen tegenover devoties. Verder werden de Latijnse teksten vertaald in volkstalen om actieve participatie te bevorderen, maar ging daar dermate veel energie naartoe dat het risico ontstond dat de rituele, ceremoniële en esthetische dimensies te weinig aandacht kregen. Vandaag is men zich gelukkig bewust van het belang van het lichamelijke en zintuigelijke aspect van de liturgie. Er valt ook nog winst te boeken in het verankeren van de liturgiehervorming in de mentaliteit en het geloof van mensen.

Keren Lens en Tom Callebaut hebben het over de kerkarchitectuur, en dan meer bepaald in het licht van her- en nevenbestemmingen. Zij doen dat aan de hand van drie verschillende kerkgebouwen. Volgens de auteurs is, in deze post-seculiere maatschappij, het zoeken wellicht belangrijker geworden dan het vinden. Om daarvoor ruimten te vinden, is er nood aan: vertrouwen van de betrokken partijen opdat opdrachtgevers, ontwerpers en gebruikers als één team kunnen participeren, de generositeit van het geven (van ruimte), en de intensiteit van het ontwikkelen van een nieuwe taal en rituelen voor (veelal tijdelijke) gemeenschappen.

In haar bijdrage behandelt Annemie Dillen in de eerste plaats de interne positie van vrouwen in de kerk. In Vlaanderen zijn vrouwen vandaag relatief goed vertegenwoordigd in de pastoraal en op beleidsniveau. Alvorens zij hier dieper op ingaat, schetst Dillen een historisch overzicht van de ‘tweede feministische golf’ vanaf de jaren 1960, die vooral inzette op gelijkheid. Dillen onderscheidt drie verschillende houdingen van vrouwelijke gelovigen ten aanzien van de kerk: sommigen verlaten de kerk maar blijven vaak wel gelovig, anderen blijven trouw aan de kerk en haar geloofsleer en nog anderen proberen verandering te bewerkstelligen en zich te laten horen als intern betrokkenen. In de derde positie maakt Dillen nog twee subvarianten: sommigen ijveren voor het vrouwelijk diaken- en priesterschap, waar anderen pleiten voor meer erkenning, het tegengaan van seksisme, en het aanstellen van vrouwen in zoveel mogelijk functies op basis van opleiding en competenties. Daarnaast onderscheidt Dillen vier domeinen waar grotere aandacht naar uit mag gaan: representatie, intersectionaliteit, samenwerking en dagelijks seksisme. Maar ook voor wat betreft de aanwezigheid en rol van mannen en de inclusie van varianten op het continuüm tussen man en vrouw, is extra aandacht wenselijk.

Marc Desmet behandelt de thema’s abortus, euthanasie en het homohuwelijk. Abortus en het homohuwelijk zijn in meerdere Europese landen toegestaan, maar voor wat betreft euthanasie nemen België en Nederland een vrij unieke positie in. De auteur ziet een verband tussen abortus en euthanasie, in die zin dat mensen in de laatste vijftig jaar

steeds meer hun leven zelf in handen willen nemen. De kerk verbindt daar ook het homohuwelijk mee in haar 'neen', hoewel de auteur de tolerantie van de Vlaamse kerk opmerkt. Heel wat Vlaamse gelovigen voelen volgens de auteur meer bij de liberale moraal van hun medeburgers dan bij het standpunt van Rome. Desmet stelt dat, paradoxaal genoeg, de drie eerder genoemde thema's ook leven kunnen doorgeven, bijvoorbeeld, door embryodonatie, orgaandonatie of lesbische koppels die zwanger worden. Hij merkt op dat aanvragen voor euthanasie en abortus verschoven zijn van meer fysieke argumenten (bijvoorbeeld kanker en verkrachting) naar toenemende psychische argumenten (bijvoorbeeld voltooid leven en voltooid gezin). Verder stelt de auteur dat in Vlaanderen het proportioneel denken (waarbij verschillende elementen in rekening worden gebracht en geval per geval beslist wordt) domineert over het deontologisch denken. Verder stelt hij dat mensen in deze situaties dan wel autonoom kunnen beslissen, maar in de feitelijkheid wel afhankelijk zijn van anderen. Voor deze 'autonomie-in-verbondenheid' is er vandaag geen aandacht in de abortus- en euthanasiewetgeving. De auteur is echter ook kritisch voor de houding van de kerk. Volgens hem toont het seksueel misbruik dat de kerk het lichaam niet ernstig genoeg neemt. Er is zelfs een onbespreekbaarheid.

In haar essay merkt Anne Vandenhoeck op dat, hoewel zorgpastores deel zijn van de kerkgemeenschap, zij het grootste deel van hun werktijd in een seculiere context doorbrengen. Daardoor hebben zij expertise met de veelheid aan visies en zijn zij *'frontrunners'*. Verder staat de dalende trend van kerkelijke rituelen in contrast met de toename van rituelen bij levenseinde door zorgpastores. Door het tekort aan priesters om, bijvoorbeeld, ziekenzalvingen te doen, is deze leegte namelijk creatief ingevuld door zorgpastores. Het dalend vertrouwen in de kerk heeft er verder toe geleid dat de samenwerking tussen bisdom en zorgvoorziening om zorgpastores aan te stellen in vraag wordt gesteld. Door hun werk in een seculiere context worden zorgpastores ook onmiddellijk geconfronteerd met de reacties van mensen op het doen en laten van de Kerk. Verder stelt zij dat zeker voor de opleiding tot zorgpastor er nog uitdagingen zijn om tegemoet te komen aan de eisen van een hoog-professionele zorgcontext. Daarenboven pleit de auteur voor meer waardering van zorgpastores in verhouding tot de territoriale pastoraal. Tot slot schetst Vandenhoeck nog enkele uitdagingen: het redden van mandaten, een interdiocesane samenwerking om de zorg aan huis sterker uit te werken en de beroepsvereniging als derde macht. Hierna volgen drie getuigenissen van mensen die werken in de zorgpastoraal: Kristof Decoorne, Anne-Mie Jonckheere en Bert Lodewijckx.

Ronald Sledsens schetst de context waarin de godsdienstleerkracht moet werken als één waarin het transcendente al zeker vijftig jaar geen rol meer speelt. De spanning tussen geloof en cultuur heeft volgens hem tot drie houdingen geleid: verlegenheid en onverschilligheid, een reactionaire houding, of dialoog met de hedendaagse cultuur. Deze laatste is die van de katholieke dialoogschool. Voorts staat het vak godsdienst ter discussie en worden kinderen en jongeren nog nauwelijks thuis geïnitieerd in de religieuze traditie.

Het is nochtans de religieuze moedertaal die het discours van de economie, waarin de kwetsbaarheid en uniciteit van de mens dreigt vergeten te worden, doorbreekt. Verder schetst Sledsens de historische evoluties rond het schoolvak godsdienst. Hierop volgen de getuigenissen van de godsdienstleerkrachten Bart Willemen, Eva Vromman en Remco Babijn.

Dries Bosschaert behandelt de katholieke identiteit van middenveldorganisaties, zoals *Beweging.net*, het vroegere Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW), of de Unie van Zelfstandige Ondernemers (UNIZO), het vroegere Nationaal Christelijk Middenstandsverbond (CMBV). Daarbij valt op dat veel organisaties een aanpassing van hun naam ondergingen, zeker als er een 'K' of 'C' in voor kwam. Dit was vaak een symbool van de ruimere ontwikkelingen voor wat betreft hun identiteit. In het verleden vormden vele van deze organisaties de katholieke zuil. Volgens Bosschaert bestaan de christelijke middenveldorganisaties in Vlaanderen vooral uit twee categorieën. Een eerste zijn de 'geloofsgerelateerde' organisaties, met een religieus verleden dat al dan niet uitdrukkelijk wordt verwoord. Een tweede zijn de 'geloofsachtergrond'-organisaties, die een historische band hebben met religie die amper nog een rol speelt. Daarbij schuiven heel wat middenveldorganisaties op van de eerste naar de tweede categorie. Deze beweging verliep in twee fases: de ontkerkelijking en ontzuiling eind jaren zestig van de vorige eeuw, en het afstand nemen van de katholieke of christelijke identiteit na de eeuwwisseling. Blijkbaar stellen veel middenveldorganisaties dat het christendom een inspiratie is of was, maar vinden zij het lastig om te duiden wat dit dan vandaag betekent of hoe zij zich daardoor onderscheiden.

Johan Verstraeten maakt binnen de sociale vleugel van de kerk een onderscheid tussen de traditionele middenveldorganisaties en solidariteitsorganisaties, zoals *Broederlijk Delen* en *Welzijnszorg*. Verschillende van deze solidariteitsorganisaties werken samen via het *Netwerk Rechtvaardigheid en Vrede (NRV)*. In zijn bijdrage staat Verstraeten stil bij het ontstaan en de werking van het NRV. Verder schetst de auteur enkele spanningen die zijn gegroeid. Zo hechten de bisschoppen veel belang aan de katholieke identiteit, waar deze organisaties seculiere beleidstaal hanteren omwille van overheidssubsidies. Voorts hebben deze organisaties nood aan gespecialiseerde medewerkers, die echter niet altijd vertrouwd zijn met de christelijke inspiratie. Dan is er nog de spanning tussen de klemtoon op binnenkerkelijke perspectieven en het werk voor kwetsbare mensen ongeacht hun overtuiging. Verder is er een spanning omtrent overleg en coördinatie met het interdiocesane niveau en de bisdommen, waar aan wordt gewerkt. Ook is er een spanning tussen het rechtvaardigheidsdiscours van deze organisaties en het 'exclusieve liefdadigheidsdiscours' van sommige conservatieve katholieken of nieuwe spiritualiteitsbewegingen. Uiteindelijk kan men evenwel stellen dat er een sterke maatschappelijke betrokkenheid is van de Vlaamse kerkgemeenschap, en dat de samenwerking van deze solidariteitsorganisaties en de bisschoppen binnen het kader van NRV al veel heeft bereikt.

Karel Malfliet argumenteert, aan de hand van *Laudato Si*, dat er in het menselijk bestaan drie fundamentele relaties zijn: met God, met de naaste en met de aarde. Die laatste relatie was de katholieke traditie, onder invloed van de moderniteit, kwijt. Malfliet stelt dat het enige tijd duurde alvorens de ecologische thema's werden opgepikt door de Vlaamse kerk. Dit gebeurde onder invloed van de solidariteitsorganisaties, die duidelijk stelden dat arme en kwetsbare groepen het grootste slachtoffer zijn. Daarbij geeft de auteur een historisch overzicht hoe dit thema in de kerk werd opgepikt. In 2005 vertrouwden de bisschoppen aan het NRV toe om hieromtrent een christelijke visie uit te werken, wat leidde tot 'Ecokerk'. Op deze manier zitten de drie bovengenoemde fundamentele relaties vervat in één organisatie. Vervolgens staat Malfliet stil bij de werking van Ecokerk. Hij merkt ook op dat dit ecologische aspect lokaal niet altijd met enthousiasme werd ontvaard. De encycliciek *Laudato Si* zorgde daarin voor een stroomversnelling.

Jan de Volder start met een historisch overzicht van migratie in België. Een van de gevolgen van migratie was volgens de auteur een complexere samenleving. Samen met de secularisatie leidden deze processen tot een situatie waar de kerk één van meerdere levensbeschouwelijke spelers werd. De Volder stelt dat de kerk vaak vooraan stond als het ging om opvang, hulp, integratie, emancipatie, mensenrechten en politieke rechten van migranten. Wellicht heeft het langer geduurd om het potentieel van deze migranten te erkennen. Hierop volgt een historisch overzicht van migratie en hoe de Katholieke Kerk daarmee omgegaan is. Daarbij speelden religieuzen niet zelden een pioniersrol. Ook de bisschoppen stonden geregeld stil bij de rechten van migranten en kantten zich tegen racisme. Men kan verder stellen dat het gezicht van de kerk zelf veranderde, in die zin dat het aandeel van de autochtone bevolking achteruit ging en dat van mensen van allochtone origine en de daaropvolgende generaties toenam. De Volder betoogt dat het voor de kerk van levensbelang is om met de heterogeniteit, ook ten aanzien van andere christelijke groepen en religies, te leren leven en die te benutten.

Baldwin van Gorp schrijft over kerk en traditionele media. Hij stelt dat met de ontzuijing ook de vervlechting tussen pers en levensbeschouwing losser is geworden. Daardoor is de kerk nog een 'gewone' organisatie voor de pers. De auteur onderzocht de berichtgeving over de kerk gedurende een maand, en constateerde slechts een matige belangstelling voor het katholicisme. Men zou kunnen stellen dat het nieuws over de kerk maar gebracht wordt in zoverre dat het algemeen nieuws is. Volgens Van Gorp zijn de selectiecriteria: voorspelbaarheid, menselijk, entertainment en machthebbers (zeker als het negatief is). Men kiest daarbij meestal voor een beschouwende taal. Ook zijn er sleutelgebeurtenissen die snel worden opgepikt, zoals het seksueel misbruik. Vaak vertrekt men daarbij van een *frame*, of verhaal dat men wil vertellen. In Vlaanderen is er een denktank, Logia, die op de logica van de media probeert in te spelen. Een synergie tussen de spirituele identiteit van de kerk en de medialogica is wel alles behalve evident. Het idee van de media als kritiekloos doorgeefluik strookt namelijk niet met de journalistieke realiteit.

Het boek eindigt met een slotreflectie door mgr. Johan Bonny, bisschop van Antwerpen. Hij stelt dat de kerk 'herademde en herleefde' door Vaticanum II, maar dat er onderhuids toch een toenemende ontredde was. Niet in het minst onder de pastoraal medewerkers, die zagen hoe steeds minder mensen meededen. Voor sommigen gaat het met veranderingen te snel, voor anderen te traag, maar we komen allen samen uit op hetzelfde punt stelt de auteur. Van daaruit stelt hij dat de afgelopen vijftig jaar geen winnaars of verliezers hebben opgeleverd, maar wel een kleinere gemeenschap en zonder succesvol paradigma. Tegelijk erkent hij dat die periode veel nieuws heeft gebracht, met wisselend succes. Het heeft ook niet ontbroken aan studie en reflectie. Wie vandaag de Vlaming is, is ook sterk veranderd. Op religieus vlak zijn er weinig inheemse nieuwkomers. Ook stelt mgr. Bonny dat de kerk in Vlaanderen lang heeft kunnen teren op een bijna-monopolie. Nu dit verbroken is, stelt de auteur dat het misschien beter is te leren leven met vragen dan met antwoorden. Voorts lopen onze seculiere tijdgenoten eerder naast geloof en kerk dan dat ze er tegen zouden ijveren. Het is enkel in dialoog met de ander dat de kerk in Vlaanderen haar relevantie kan behouden.

Met de grote variëteit aan auteurs en thema's, biedt het boek een veelzijdige blik op de Vlaamse kerk. Het bruist ook aan ideeën om met het veranderende kerklandschap en de gesecculariseerde, individualistische en pluralistische context waarin de kerk zich bevindt, om te gaan. Heel wat auteurs halen daarbij eigentijdse thema's aan. Onder deze auteurs vinden we zowel toonaangevende stemmen in hun academisch vakgebied alsook auteurs met heel wat ervaring in de praktijk. Niet zelden is het beide. Het boek is netjes opgedeeld in een eerste, veeleer theoretisch deel, en een tweede deel, waarin verschillende thema's uit de praktijk worden besproken. Wel is, zoals al aan het begin van deze bespreking werd opgemerkt, het boek met een zekere welwillendheid naar de kerk toe geschreven. Uitgesproken kritieken naar het kerkelijk instituut zijn bijgevolg eerder zeldzaam. Ook beperkt het concrete cijfermateriaal zich veeleer tot de eerste bijdrage. In zijn geheel kunnen we stellen dat het hier gaat om een bijzonder interessant boek voor eenieder die op de een of andere wijze bij de Vlaamse kerk betrokken of er in geïnteresseerd is, en een *must read* voor eenieder die in deze kerk werkzaam is. Het zal ongetwijfeld weten te inspireren.

Jeroen Jans
(Radboud Universiteit Nijmegen)